

Planerad bergtäkt i Gillberga, Persnäs socken, Borgholms kommun, Öland

Arkeologisk förstudie, 2003

Håkan Nilsson

Kalmar läns museum. Rapport 2003

Inledning

Denna rapport redovisar resultatet av en arkeologisk förstudie som gjorts på uppdrag av AP Byggsten AB, med anledning av en planerad utvidgning av en bergtäkt i Gillberga, Borgholms kommun. Det redovisade undersökningsområdet omfattar såväl den planerade bergtäkten som en planerad ändring av den befintliga ”kustvägen”, se fig. 1. Arbetet har utförts under december månad 2003 av Håkan Nilsson, Kalmar läns museum.

Syfte

Förstudiens syfte är att klargöra omfattningen av forn- och kulturlämningar i området samt redogöra för deras kulturhistoriska kontext och bedöma bergtäktens påverkan på de kulturhistoriska miljöerna.

Undersökningsmetod

Fältinventeringen utfördes under en dag och innebar en systematisk genomgång av det aktuella området. Inför fältarbetet gjordes en genomgång av Lantmäteriets arkiv i Kalmar. Övriga källor som legat till grund för bedömningen av området utgörs av Fornminnesregistret och Kalmar läns museums topografiska arkiv.

Det äldre storskaliga kartmaterialet excerperades genom avritning på film och analyserades med tidigare ekonomiska kartor och områdets fornlämningsbild. Vid fältarbetet utgjorde denna analys ett värdefullt underlag.

Topografi och fornlämningsmiljö

Gillberga ligger i norra delen av Persnäs socken, drygt fem kilometer nordnordväst om den medeltida kyrkan som är belägen i Persnäs. Undersökningsområdet är beläget ca 800 meter sydväst om Gillberga (Sörbyn), och några hundra meter söder om den f.d. hamnen Grytehamn. Den karga terrängen är flack med svaga åsbildningar och strandvallar på landborgskrönet. Jordarterna domineras av ett tunt jordtäckte och morän.

Gillbergaområdet är en fornlämningsrik trakt, där husgrunder, gravfält, gravar och stensträngssystem visar på bebyggelsekontinuitet sedan äldre järnålder. I nära anslutning, till den planerade bergtäkten (sydsydväst om denna) finns några gravar (RAÄ 27 och 28). 100 meter norr om den planerade bergtäkten ligger ett gränslinjebestämt fornlämningsområde, med gravar och gravfält (RAÄ 23, 23, 24, 25 och 26). Bland historiska lämningar kan nämnas de skurkvarnsvandringar som är belägna i anslutning till Grytehamn, där stembrytning skett möjligen redan under medeltid.

Trakten kan karakteriseras som en utpräglad järnåldersbygd. Många av de förekommande fornlämningarna har utgjort bebyggelsekomplex av varierande storlek som en gång bildat kompletta järnåldersmiljöer. Dessa miljöer är vanliga i ett lokalt perspektiv (Öland) men är nationellt och internationellt unika.

Gillberga ingår ett riksintresseområde för kulturmiljövården Sandvik-Horn (H 31). Ett av uttrycken för riksintresset utgörs just av de ovan beskrivna järnåldersmiljöerna, samt att ett diversifierat näringsfång (seglation, fiske, boskapsskötsel, åkerbruk, handel, stenindustri) är kännetecknande för området. Troligen har mångfald präglat de ekonomiska förhållandena i området redan under förhistorisk tid, vilket antyds av mängden kustnära lämningar.

Många av de idag registrerade fornlämningarna karterades av en lantmätare redan 1867–69 (laga skifte). Denna kartering redovisar även ett stort och idag oregistrerat stensträngsområde samt en rektangulär markering benämnd ”jättegrav” (husgrund). Detta område är beläget i skogs-/alvarmark ca 400 meter östsydöst om RAÄ 42 och finns med stor sannolikhet kvar.

Fig. 1. Fastighetskartan med det aktuella undersökningsområdet. Allmänt kartmaterial från lantmäteriverket. Medgivande 507-98-2848. © Lantmäteriet. Gävle 2003.

Kulturhistorisk bakgrund och markanvändning

Persnäs socken omnämns första gången omkring 1320. Socknens nuvarande omfattning är något mindre än under medeltid och nyare tid eftersom bebyggelseenheter Gel, Hjälmsstad och Lofta överfördes till Föra socken 1891. Äldsta belägg för Gillberga är 1302 (Gilbergum).

De centrala delarna av den historiska inägomarken i Gillberga ligger i ett bälte mellan de två radbyarna, Norrbyn och Sörbyn. Själva undersökningsområdet ingick under nyare tid i kronoparksallmänningen, fram till djurgårdsinrättningens avveckling i början av 1800-talet.

Den första karteringen av detta område gjordes 1826 vid enskifte av utmarken. Karteringen visar att området främst utnyttjades som betesmark men att en horva upptagits i ett redan då karterat stensträngsområde (idag RAÄ 33).

En senare kartering av Gillberga (laga skifte, 1867–69) speglar det diversifierade näringsfånget i det karga kustområdet, och omfattar Grytehamn med kalkstensbrott, fiskebodas/tomter samt minst 12 skurkvarnar. Grytehamn mist något senare sin betydelse som utskeppningshamn när den stora hamnanläggningen vid Sandvik anlades på 1870-talet. En god bild ges även av områdets kommunikationer i form av ett omfattande vägnät, som till stora delar är intakt idag och till delar sannolikt har ett förhistoriskt och medeltida ursprung. Detta antyds f.ö. av den stora mängden gravar och gravfält som är belägna i anslutning till dagens befintliga ”kustväg”.

Stenindustrin utgör en viktig del av Gillbergaområdets kulturhistoriska utveckling, en industri som har kontinuitet minst sedan mitten av 1600-talet, möjligen med medeltida anor. I ett större perspektiv utgör Öland tillsammans med Gotland Sveriges viktigaste kalkstensindustridistrikt. Brytning, vidareförädling och handel med kalksten och kalkstensprodukter har, vid sidan av lantbruk och fiske, utgjort Ölands viktigaste näring sedan många hundra år.

Undersökningsresultat

I området söder om kompressorstationen, mellan denna och en befintlig tätkant, finns en kort sträcka av något som tolkas som rester efter en äldre vägsträckning (kärrväg/traktorväg). Vägen löper på och mellan svaga strandvallsbildningar i drygt 50 meter. Sedan är det svårt att avgöra om den fortsätter som en hålväg mot norr och kompressorstationen, eller utgör en naturlig sänka mellan strandvallarna. Flera kustnära färdvägar är utmärkta i det äldre kartmaterialet (laga skifte 1867–69). Den påträffade vägresten har ungefärligen samma sträckning som då. Vägens ringa längd, och en viss osäkerhet om ursprunget, gör att den inte bedöms som fast fornlämning. Vägens belägenheten gör den dessutom sammanhangslös då den ”hänger” mellan två stenbrott. Vägen är belägen söder om och utanför området för den planerade bergtäkten och berörs inte av denna.

150 meter sydväst om kompressorstationen och ca 80 meter sydväst om den planerade vägen finns ett oregistrerat område med stensträngar och eventuellt resterna efter en grav (stensättning). Då stensträngarna ligger väl utanför undersökningsområdet gjordes endast en mycket översiktlig inprickning på kartan. Det är möjligt att området har ett direkt samband med RAÄ 33 eller RAÄ 42. Stensträngarna bedöms utgöra fast fornlämning.

Bergtäktens påverkan på de kulturhistoriska miljöerna

Kalmar läns museum anser att en utvidgning av bergtäkten inte kommer att påverka Gillbergaområdets kulturhistoriska värden i negativ mening. Läns museet anser vidare att inga ytterligare arkeologiska insatser behöver göras i området inför den planerade bergtäkten. Nedan listas de kulturhistoriska miljöer som främst berörs.

Det gränslinjebestämda området (RAÄ 23, 23, 24, 25 och 26): De värden som främst skulle kunna påverkas är områdets upplevelsemässiga och pedagogiska värden. Bedömningen görs att dessa värden inte kommer att påverkas alls då gravfälten i söder redan idag gränsar till en befintlig bergtäkt.

RAÄ 28: Gravarna ligger i sydöstra delen av den planerade vägens sträckning. Anslutningen till den befintliga vägen bör förläggas minst 50 meter från fornlämningarna så att inga fysiska skador på dessa uppstår. Fornlämningarna bör tydligt märkas ut inför arbetet med att

färdigställa vägen. Detta bör göras av antikvariskt kompetent personal från Kalmar läns museum eller Länsstyrelsen i Kalmar.

Det oregistrerade stensträngsområdet: Området ligger på behörigt avstånd från såväl bergtäkten som den planerade vägen.

Vägnät: Den befintliga kustvägen på landborgskrönet har till stora delar troligen haft samma sträckning sedan mycket länge (förhistorisk tid/medeltid). En indikation på detta utgörs av de talrika gravar och gravfält som är belägna i anslutning till vägen. Vägens sträckning kring stenbrottet är redan idag förändrad och den ursprungliga vägsträckningen är här till stora delar och av lättförståeliga skäl dessutom borta. Den planerade nya vägsträckningen bedöms ge samma intryck på den förbipasserande som dagens vägsträckning. En förutsättning för detta är att vägen anpassas till befintliga vägstrukturer beträffande bredd och material.

Sammanfattande kulturhistorisk bedömning

Kalmar läns museum anser att en utvidgning av bergtäkten inte kommer att påverka Gillbergaområdets kulturhistoriska värden i negativ mening. Läns museet anser vidare att inga ytterligare arkeologiska insatser behöver göras i området inför den planerade bergtäkten. Följande synpunkter med restriktioner berör inte själva bergtäkten, endast den planerade nya vägsträckningen:

- Anslutningen till den befintliga vägen bör förläggas minst 50 meter från RAÄ 28, så att inga fysiska skador på dessa uppstår. Fornlämningarna bör tydligt märkas ut inför arbetet med att färdigställa vägen. Detta bör göras av antikvariskt kompetent personal från Kalmar läns museum eller Länsstyrelsen i Kalmar.
- Den planerade nya vägsträckningen bör anpassas till befintliga vägstrukturer beträffande bredd och material.

Avslutningsvis vill Kalmar läns museum framhålla att en fortsatt stenindustriell verksamhet, en verksamhet som har lång kontinuitet i Grytehamn, är en av förutsättningarna för ett dynamiskt och kulturhistoriskt rikt riksintresseområde.

Lantmäterihandlingar

Följande lantmäterihandlingar har excerperats vid Lantmäteriet i Kalmar.

Gillberga akt 13 (ägomätning 1726)

Gillberga akt 22 (storskifte 1775)

Gillberga akt 28 (storskifte 1799)

Gillberga akt 88 (enskifte utmark 1826)

Gillberga akt 157 (laga skifte 1867–69)